

Qorqudşünaslıq: axtarışlar, aşkarlamalar

Vüqar SULTANZADƏ (TÜRKİYƏ)

**«DOMRUL» ADININ MƏNŞƏYİ VƏ «DƏLİ DOMRUL»
BOYUNDAKI BƏ'Zİ MOTİVLƏRİN QAYNAĞINA DAİR
XÜLASƏ**

Bir sıra araşdırmalarda “Dədə Qorqud kitabı”nın Dəli Domrul boyu ilə şumer rəvayətləri İnanna və Dumuzi arasında paralellər aparılmışdır. Bu araşdırmalarda söylənilən obrazların adlarının yaxınlığına və onların can əvəzinə can axtarmalarına nəzər salınmışdır. Bizə belə gəlir ki, bu obrazların bənzərliyini təsdiqləmək üçün daha qədim mətnlərin kompleks şəkildə tədqiqatını da aparmaq lazımdır.

Açar sözlər: “Dədə Qorqud kitabı”, Dəli Domrul, İnanna, Dumuzi

**ON THE ORIGIN OF THE NAME OF “DOMRUL” AND SOME
MOTIVES IN THE BOY OF “DALY DOMRUL”
SUMMARY**

The resemblance between the boy about Dely Domrul from “The Book of Dede Gorgud” and humerian legends about Inanna and Dumuzi is mentioned in a number of researches. The identity of topics on the search of soul, change of appearance and some other motives, and particularly, sound correspondence of the names of Domrul and Dumuz attracts everybody’s attention and sets the reader thinking about their origin. The time is certainly reducing considerably the resemblance between these monuments. To make sure in this it is necessary conducting complex analysis of the full texts against the background of more ancient parallel motives.

Keywords: “The Book of Dede Gorgud”, Dely Domrul, Inanna, Dumuzi

**О ПРОИСХОЖДЕНИИ ИМЕНИ «ДОМРУЛ» И НЕКОТОРЫХ
МОТИВАХ В БОЕ «ДЕЛИ ДОМРУЛ»
РЕЗЮМЕ**

В целом ряде исследований отмечается сходство между боем о Дели Домруле из «Книги Деде-Коркуд» и шумерскими сказаниями об Инанне и Думузе. Обращает на себя внимание идентичность сюжетов о поисках души, изменении внешности и некоторые другие мотивы, в частности, звуковое соответствие имен Домрул и Думуз, что заставляет задуматься об их происхождении. Время, конечно же, значительно уменьшило сходство между этими памятниками. Чтобы убедиться в этом, необходим комплексный анализ полных текстов на фоне более древних параллельных мотивов.

Ключевые слова: «Книги Деде-Коркуд», Дели Домрул, Инанне, Думузе

Dədə Qorqud dastanlarının ən diqqətçəkən boylarından biri “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul” boyudur. Qısaca “Dəli Domrul” olaraq adlandırılan bu boyda xanlar xanı Bayındır xandan və Salur Qazandan söz açılır. Məhz bu cəhətlə, “Dəli Domrul” boyu “Qanturalı” boyundan başqa

DQK-nin digər boylarından daha əski mifoloji köklərə sahib ola biləcəyini göstərməkdədir.

Boyun baş qəhrəmanı Dəli Domrudur. *Domrul* və ya *Dumrul* olaraq oxunan kəlmənin mənşəyi ilə bağlı bir neçə fikir söylənilmişdir. Bahəddin Ogəl (1995) tərəfindən ortaya atılan və başqa araşdırıcıların (7, 15; 19, 234 və s.) da dəstəklədiyi bir fikrə görə, *Domrul/Dumrul* kəlməsi: *Toğrul/Tuğrul* adı ilə bağlıdır. Buna sübut olaraq Yazıçıoğlu “Səlcuqnamə”sində olan və epitetləri Dəli Domrulu andıran Tokuş Koca oğlu Toğrul Sultan adı göstərilir.

Mirəli Seyidovun (17, 104) ortaya atdığı ikinci fikrə görə, *Domrul* kəlməsi mənşə olaraq Türkiyə türkcəsindəki *tomruk* kəlməsiylə bağlıdır. M.Seyidov kəlmənin «sinirli» «əsəbi» mə'nalarına malik olduğunu iddia etmiş və bu sifətləri Dəli Domrulun xarakterinə və fəaliyyətinə uyğun hesab etmişdir. Bəzi araşdırıcılar da (3, 59; 14, 23) bu fikri dəstəkləmişlər. Halbuki Türkiyə türkcəsində *tomruk* kəlməsinin iddia edilən anlamı yoxdur. Bu dildə *tomruk* sözü kəsilmiş ağacın silindir biçimindəki gövdəsi, işlənmək üçün hazırlanmış daş kütləsi və tumurcuq mə'nalarına malikdir (19).

Prof. T.Hacıyev (9), A.Acalov, A.Acalov (1) və C.Bəydili (5, 179-180) kimi araşdırıcılar *Domrul* kəlməsinin mənşəyini Şumer tanrısı Dumuzi ilə bağlamışlar. Şumer mifində Dumuzi altı aylıq müddətlər boyunca bacısı Geştinanna ilə yer üzünə gəlir. Dumuzinin gəlişi bir mifoloji simvoldur və təbiətin oyanışını baharı, yazı simgələməkdədir. «Dəli Domrul» boyunun mifoloji mənşəyi də buna bağlanmaqdadır (1). Yenə buna bağlı olaraq, *Domrul* və *Dumuzi* sözlərinin tumurcuq kəlmələriylə etimoloji bağlılığı açıqlanmaqdadır (9, 130). Göründüyü kimi bu etimologiya əslində sözün mənşəyi ilə bağlı digər görüşləri də əhatə etməkdə və həmçinin *Domrul* ilə *tomruk* kəlmələri arasındakı ilişgini daha məntiqli şəkildə izah etməkdədir. Ayrıca prof. T.Hacıyevin etimologiyası *Domrul* kəlməsinin mifoloji qaynağına da işıq salmaqdadır.

Həqiqətən də, DQK-dəki “Dəli Domrul” hekayəsi ilə Şumer dastanı olan *İnanna* və *Dumuzi* arasında inkaredilməz bənzər motivlər vardır. Bunlar əsasən aşağıdakılardır:

1. Ölüm mələyinə (ölüm tanrısına) meydan oxuma. DQK-də Dəli Domrul Əzrayıl ilə savaşı. Şumer mifində də İnanna öz qardaşı olan ölüm tanrısı Ereşkiqala aid yeraltı dünyanı ələ keçirmək istəyir. Dumuzi isə ölüm iblisləriylə mücadilə edir. Domrul da, İnanna da, Dumuzi də təbii ki, məğlub olurlar.

2. Can əvəzinə can vermə. DQK-də Allah-taala qarşılığında başqa bir

can tapması şərtiylə Dəli Domrulun canını bağışlayır, o da bu məqsədlə öz yaxınlarından can istəyir. Şumar mifində də İnanna və Dumuzi bənzər şərtlə qarşılaşırlar. Mifin önəmli bir qismi İnannanın öz canını qurtarmaq üçün aktiv şəkildə başqa can axtarmasının təsvirinə ayrılmışdır. Bə'zi parçalar olduğundan, mifin tam mətni əlimizdə yoxdur yoxdur, lakin Dumuzinin də başqa can axtarmasını təxmin etmək mümkündür, belə ki bacısı Geştinanna onun üçün öz canını verməyə razı olur.

3. Qəhrəmanın uğruna qadın yaxınının canını fəda etməyə hazır olması. Dumuzinin yerinə bacısı, Dəli Domrulun yerinə isə həyat yoldaşı canını vermək istəyir.

4. Canın bağışlanması və müvəqqəti ölümdən qurtulma. DQK-də Allahtaala Dəli Domrulun yerinə ixtiyar ata-anasının canlarını alaraq ona və həyat yoldaşına yüz qırx il ömür verir. Şumer mifologiyasında Dumuzi və onun bacısı Geştinanna hər il altı aylığına sıra ilə yer altı dünyadan yer üstünə çıxırlar.

Bariz şəkildə olan bu motiv bənzərliklərinə araşdırıcılar tərəfindən toxunulmuşdur (1; 4; 8). Lakin bunlardan başqa Domrul-Dumuzi bağlılığına aid bugünə qədər fikir verilməyən başqa motiv və nüanslar vardır.

Duxa adı.

Dəli Domrul hekayəsinin içində Domrulun ana və atasının adı göstərilir, ancaq başlıqda «*Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul*» ifadəsi işlənir. Bu hekayənin türk xalq ədəbiyyatında bənzəri olmadığı kimi, *Duxa* adı da türk ad sistemində yaddır. Bu səbəbdən *Duxa* adının etimologiyası və anlamıyla bağlı çox fərqli görüşlərin olması təbiidir. Biz bu adı aşağıda Dumuzi ilə bağlayaraq məsələyə yeni münasibət gətiririk.

Dumuzinin Şumerlərdə *Ama-Uşumgal* deyə ikinci bir adı da vardır. Bu adın hərfən tərcüməsi belədir: «Onun anası əjdahadır» (6, 138-139). Başqa sözlə, Dumuzi «Əjdaha oğlu» olaraq bilinmişdir. Yeri gəlmişkən, Əjdahanın təməl mifoloji funksiyalarından biri olan *yenidən doğulması* (8, 183) Dumuzinin bənzər dini-mifoloji xüsusiyyəti ilə oxşarlıq təşkil edir.

Əjdaha sözü türkcəyə fars dilindən keçmişdir. Farsçada *Əjdaha* olaraq istifadə olunun bu ad Avesta başda olmaqla əski İran qaynaqlarında adı keçən Aji Dahakadan gəlməkdədir. *Aji Dahaka* adı iki qisim sözdən ibarətdir. Aji-ilan deməkdir, *Dahaka* sözünün isə mə'nası bilinməməkdədir. Bu ikinci söz çeşidli qaynaqlarda *Dahaka*, *Dahak*, *Zöhhak*, *Daha* olaraq qeyd edilmiş və bir çox məqamda tək başına əjdaha anlamında istifadə edilmişdir. Bizcə, *Duxa* sözü də bu sözün bir az şəkil dəyişdirmiş şəkildir. Dəli Domrulun *Duxa Qoca oğlu* olması, Dumuzinin «Əjdaha oğlu» olaraq adlandırılmasının mifoloji-simvolik tə'sirindəndir.

Quru çay, körpü və xərac.

Dəli Domrul boyu belə başlayır: “Məgər, xanım, Oğuzda Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul derlərdi bir və var idi. Bir quru çayın üzərinə bir körpü yapdırmışdı. Geçenindən düz üç axça alırdı, gecmeyerindən döge-döge kırk axça alırdı” (KDQ, 79b: 1-4). Belə bir mətn Şumer mifologiyasında yoxdur. Ancaq *quru çay, körpü və xərac* motivlərinə oradakı *yeraltı dünyaya, bu dünyaya açılan yeddi qapı və qapıçıların davranışı* motivlərinin uyğun gəldiyini düşünürük.

Quru çay ifadəsi dastanın oxucusuna qəribə gələ bilər. Hətta quru və çay sözləri arasındakı məna əksliyini görə bəzi araşdırıcılar burada bildiyimiz *quru* sözünün deyil, «coşmaq» anlamında hipotetik *qur-fe* lindən bir sözün istifadə olunduğunu iddia etmişlər (21, 39-41; 12, 235). Bəs nə üçün quru çay? Məsələyə Dumuzi motivləri işığında baxılırsa buradakı *quru* sözü şumerdəki *Kur* sözünün bir fonetik forması olduğu görülməlidir.

Kur şumerdə İnannanın getdiyi və sonradan Dumuzinin düşər olduğu yer altı dünyanın adıdır. Geniş mə'nada *kur* sözü şumerdə “yer” (11, 272) və “(yad) ölkə” (10) mə'nalarına malikdir.

Şumer mifologiyasına görə Kura düşmək üçün bir sudan keçmək gərəkdir və bu suda insanlar udularaq yeraltı dünyaya çəkilir (13, 159). Yer altı dünyaya yeddi qapıdan keçilərək girilir. Dəli Domrul boyunda quru çay körpü vasitəsilə keçilir. Şumerlərdəki *su və yeddi qapı* motiviyə Dəli Domrul boyundakı *çay və körpü* motivləri arasında bir paralellik var. *Yeddi qapı – körpü* transformasiyasında İslam mifologiyasının təsiri görünməkdədir. İslam dininə görə, o biri dünyaya keçid qapıdan deyil, qıl körpüsündəndir.

Başqa bir bənzərlik xərac mötivində görünməkdədir. DQK-də Dəli Domrul körpüsünün başında insanlardan xərac alır. Şumer mifindəki yeddi qapının mühafizəçiləri də bənzər şəkildə davranırlar. İnanna yer altı dünyaya girmək üçün hər qapıdan keçərkən geyim və cəvahiratlarından bir şey (tac, qızıl üzük, gərdənlik və s.) verməli olur. Sonuncu qapıdan keçərkən İnanna artıq hər şeyini vermiş olur və tamam çılpaq vəziyyətə düşür (18, 63-64).

Qara şivən motivi.

Bu motivə Dəli Domrul boyunun başlanğıcında rast gəlirik: «Məgər bir gün körpüsünün yamacında bir bölük konmuş idi. Ol obada bir yaxşı xüb yigit sayru düşmüş idi. Allah əmriylə ol yigit öldi. Kimi “oğul” deyü, kimi “qardaş” deyü ağladı. Ol yigit üzərinə möhkəm kara şivən oldi (KDK, 79b: 8-12).

Əski çağda tanrılar üçün şivən/matəm düzənləmə törəni Dumuzi ilə bağlıdır. Ölümlü tanrılar içində ən məşhuru Dumuzi idi (13, 160). Mesopotamiyanın bir çox yerində hər il Dumuzinin (Tammuzun) ölümünə xüsusi törənlər keçirilərək ağlanırdı (15, 155). Mesopotamiyanın xaricində keçirilən bu törənlər o qədər yaygın və önəmli idi ki, Tövratda belə qeyd olunmuşdur (“Lahve məbədinin quzey qapısının girişində çöməlmiş qadınlar Tammuz üçün ağlaşlırdı...” Ezechiel, VIII, 14).

Burada bir paralel haqqında bəhs etmək yerinə düşər. Dumuzinin ölümü ilə ilgili Şumer zamandan qalmış ağlama mətnlərində o, çiçəklənən düzlərin və eyni zamanda çoban tanrısı olaraq qarşımıza çıxmaqdadır (2, 410). Dəli Domrulun yaşam məkanı Dumuzinin bu funksiyası ilə oxşardır: Dəli Domrul da obadan kənarında dostlarıyla bərabər yaşıl düzənlikdə yaşamaqdadır.

Cild dəyişdirmə motivi.

Bir az fərqli şəkildə olsa da, həm Dəli Domrul boyunda həm də *Dumuzi* və *İnanna* mifində *cild dəyişdirmə* motivi ilə qarşılaşırıq. DQK-də cildini dəyişdirən Əzrayıldır. O, Dəli Domrulun əlindən qurtulmaq üçün göyərçinə dönərək uçub gedir. Şumer mifində isə Dumuzi yer altı dünyanın iblislərindən qurtulmağa çalışsaq, Uttu adlı tanrının yardımı ilə üç dəfə cildini dəyişdirib bir heyvana dönür, lakin yenə də ibislər onu tutur (2, 410). Yeri gəlmişkən, onun döndüyü heyvanlardan biri kərtənkələdir. Bu, Dumuzinin *Ama-Uşumgal* (anası əjdaha) adı ilə bağlıdır. Şumerlərdən *əjdaha*, kərtənkələnin 1,5 metrliyində olan formasına (varan) deyilirdi (6, 138-139). Kərtənkələlərin bədənlərinin bir parçası kəsildikdə o parça təkrar çıxır bilir. Əjdahanın *yenidən doğulma* mifoloji funksiyasının təməlinə bəlkə də kərtənkələlərin bu xüsusiyyəti durmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Acalov A. (1983). Dəli Domrul Boyunun Kökləri və mifoloji simvolikası. Azərbaycan Filologiyası Məsələləri. Bakı, Elm, s. 222-237
2. Афанасьева В.К. (1991). Думузи. Мифы народов мира. I. Москва, Советская Энциклопедия, стр. 409-410
3. Amanoğlu Ebülfez Kulu (1999). Kişi Adlarında Eski İnançların İzleri (Dede Korkut). Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. Sayı 11. Ankara, s. 53-59
4. Ayaydın Günil Özlem (2002). Masalla Ölümə Meydan Okuyan İnsan: Alkestis, Dumrul, İnanna ve Savitri Anlatılarının Karşılaştırmalı İncelemesi. Milli Folklor. Sayı 55. Ankara, s. 15-24
5. Beydili Celal (2005). Türk Mitolojisi: Ansiklopedik Sözlük. Ankara: Yurt Kitap-Yayın

6. Брентжес Б. (1976). От Шанидара до Аккада (Вон Същанидар бис Аккад). Москва, Наука
7. Ercilasun Ahmet Bican (1998). Deli Dumrul ile Kazakların Korkut Atası Arasında Bir Mukayese. Milli Folklor. Sayı 37. Ankara, s. 13-16
8. Əliyev R.M. (2006). Türk Mifoloji Düşüncəsi və Onun Epik Transformasiyaları (Azərbaycan mifoloji mətnləri əsasında). Dokt. Dis.
9. Hacıyev T. (1984). Azərbaycanın Qədim Onomastikasına Dair. Azərbaycan Filologiyası Məsələləri. Bakı: Elm. S. 125-136
10. Halloran John A. (2006). Sumerian lexicon: A Dictionary Guide to the Ancient Sumerian Language. Los Angeles: Logogram Publishing.
11. Horowitz Wayne (1998). Mesopotamian Cosmic Geography. Winona Lake: Eisenbrauns.
12. Kaya Muharrem (2004). Türk Halk Edebiyatında Deli Dumrul ve Dünya Kültüründeki Benzerleri. Folklor/Edebiyat. Sayı: 37/1, s. 235-238
13. Kramer S.N. (1991). İstoriya Naçinaetsya v Şumere (=History Begins at Sumer). Moskva: Nauka
14. Nağıyeva Şəhla (2003). Xüsusi Adlar Milli Koloritin Daşıyıcısı Kimi (Kitabi-Dədə Qorqud dastanının ingilis dilinə tərcümə variantları əsasında). Bakı: Çinar-Çap.
15. Oppenheim A.L. (1990). Drevnyaya Mesopotamiya (=Ancient Mesopotamia). Moskva, Nauka.
16. Ögel Bahaeddin (1995). Türk Mitolojisi. II Cilt. Ankara: TTK.
17. Seyidov M. (1968). Dədə Qorqud Boylarının Mənşəyinə Dair. Azərbaycan. Sayı 6. Bakı.
18. Stookey Lorena Laura (2004). Thematic Guide to World Mythology. Westport: Greenwood Press.
19. Tezcan Semih (2001). Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
20. TS (2005). Türkçe Sözlük. Ankara: TDK.
21. Zahidoğlu, Vahid (2000). Dəli Domrul Boyundakı Quru Çay İfadəsi Haqqında. Tədqilər. S. 1, Bakı, s. 37-44